

ТҮРКІСТАН

Халықаралық саяси ақпараттық газеті

ЖОЛАЙ – КЕТЕБАЙ БИДЕН АМАН, АЛМАСҚА ДЕЙІН...

Ел аузындағы бұдан 250-300 жыл бұрын өмір сүрген Жолай-Кетебай хақындағы әңгімелер бүгінде аңызға айналған. Сол әңгімелердің бірінде Жолай және оның баласы Кетебайдың, Әбілхайыр ханның замандас, үзеңгілес серігі болғаны айтылады. Кіші жүз ханы болған Әбілхайыр небір, шешуі қиын мәселелер туындай қалса Арыстанбай Айбасұлымен Жолай Ырысымбет баласын жібереді екен. Тіпте олардың енгезердей ірі болғаны жайлы ұрпақтары айтып отыратын.

Олармен бүгінгі 20-21 ғасырда өмір сүріп жатқан ұрпақтарының арасы 2-3 ғасыр алып жатса да, Жолай, Шыбынтай, Кетебайлардың олардан кейінгі Өтетілеу, Пірәлі бидің баласы Аман, Алмас билердің (соңғы екеуі ХІХ ғасырдың соңғы, ХХ ғасырдың басында өмір сүрген) есімдері халық аузында айтылып, ақын-жыраулардың өлеңдеріне арқау болған. Сыр сүлейлерінің басы Балқы Базардан бастап, Шораяқтың Омары, Шегебай, дүлділ ақын Тұрмағамбет Ізтілеуұлы (Ізтілеуов) тағы басқалар арналы жырларын арнағанды. Мысалы Шегебай Бектасұлының (1844-1916) Би батырларды жырлаймын” атты толғауында:

...Өтетілеу Кетебай,

Пірәлі, Тампыш, Сарытай,

Қамырдай халқын илеген – деп жазып, аталған билердің ел билігін қолына ұстағанын меңзейді. Осындағы есімдері аталған, Өтетілеу мен Пірәлі Кетебай бидің баласы мен немересі.

Кемел тұлға – Кетебай хақында

Тұрмағамбет Ізтілеуұлының (1888-1939ж.) бір өлеңінде мынадай жолдар бар.

...Өтетілеу, Талқанбай –

Дана еді жұртты жөндеген” –

осындағы Өтетілеу Кетебай Жолайұлының баласы. Кетебайдың есімінен бұрын әкесі Жолай ағасы Шыбынтайдың аттары Әбілхайырдың ханшасы Бопай мен Нұралы сұлтанға қатысты 1748 жылдың 20 қарашасындағы құжаттарда Жәнібек тархан, Батырсұлтан кіші орданың кейбір белгілі адамдары Шөмекейдің Бозғылынан тарайды деп жазылған. “Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ веках” (Алматы, 1961, 433 б.).

1730-1750 жылдар шамасында билікке араласқан Жолай бабамыз бүгінде бір қауым елдің атасы аталып “Жолай” деген есім шежіреге аталық басы болып енген. Сонда Жолай шамамен 1690-1700 жылдарда туып, 1760-1763 жылдарда қайтыс болған сияқты. Жолайдың бір баласы Кетебайдың өзінен 15-тен астам ұлы болыпты. Олардан қаншама ұрпақ өсіп өнді. Қазақстан Республикасында ғана емес, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Иран, Пәкістан, Түркия, Ауғанстан елдерінде Жолай-Кетебай ұрпақтары кездеседі. Бұған әсте тандануға болмас. 1916 жылғы орыс әскерінің тыл жұмысына Қазақтан адам алу, 1928-1930 жылдардағы ірі байларды тәркілеу, колхоздастыру, Қызылорда өңіріндегі “Қарақұм”, Ақмырза ишан көтерілісі кезінде көпшілігі – үдере көшіп, Өзбекстан, Тәжікстан арқылы жат елге өтіп кеткен.

Кетебай Жоланұлының есімі Ресей құжаттарында 1800-1803 жылдар-ақ жазылып, оған қатысты деректер сақталынған. Демек Кетебай шашамен 1740-1742 жылдарда өмірге келіп, 1813-1815 жыл шамасында өмірден озса керек.

Қазақстан тарихына қатысты материалдар (1785-1828 ж.ж) атты кітаптың Москва – Ленинград баспасынан 1940 жылы шыққан ІУ томының, 514 бетінде және бұл деректер “Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках” атты кітапқа да енген. Ол былайша жазылған: “...Сейін (Желдер) руының 4 бөлігінде 6 мың үй халқы бар, керуендерді тонайды, Бұхараны базарлап, сауда-сағтық етеді. Бастықтары Кетебай би, Корен батыр, Айтілес би, Жәрімбет би деген” – бұл сөздер жоғарыда аталған 2 кітаптың да 514 бетінде анық жазылған. Академик Серғали Толыбеков “Кочевое общество казахов в начале XX века”, деп аталатын кітабында: “...Подобным образом казахские бии и батыры управляли родовыми отделениями большого Шомекейскогро рода. Например, в начале XIX века Кетебай бий управлял первичным и многочисленным родом Бекет”.

Ғалым жазғанындай Бекет аталығы өскен-өнген, өсік аталықтардың бірі. Бүгінде шамамен 500-600 шаңырақты құрайды.

Сейін (Желдер) елі жайлы “Сейін азбай ел азбайды, жусан азбай жер азбайды” деген қанатты сөздер ел аузында қалыптасқан. Орынбор әскери губернаторы князь Г.С.Волконскийдің арнайы тапсырмасы бойынша 1803-1805 жылдарында үш жүздің халық саны, тұратын мекені, баратын базары т.б. деректер жинауды Жаппас руының биі Көбек Шүкірәліұлы және Қазан татары Ғалы Шахмұратовқа жүктейді. Олар жоғарыдағы 4 би туралы жазған Кетебай би туралы бірінші дерек осы. Екінші бір құжаттан 1810 жылдың 18 қазанында Кетебай бидің есімі тағы алдымыздан шықты. Онда Әбілхайыр ханның немересі Темір сұлтан және Кетебай би бастаған 1500 жасақтың Дәуқара, Жаңадария бойында Бұхара мен Қоканнан келе жатқан керуендерді тонағаны айтылған.

Кетебай би туралы соңғы жазба деректі (мүмкін бұл басқа Кетебайда болуы мүмкін) Орынбор өлкесін 1906-1907 жылдары (табиғатын) зерттеген И.А.Кастанье “Древности киргизской степи и Оренбургского края” атты (1910 ж.) кітабында Кетебай би және оның мазары хақында мақала жазып, бидің ұрпақтарының Ақтөбе уезінде тұратынын айтып өткен.

Кейінгі уақыттары Кетебай мазары туралы біраз деректер жинақтап, зерттеу жасағанымда И.Кастанье жазған Кетебай мазары Бағаналы Кетебай Қуатұлы болып шықты. Дұрысы осы болар дер есептеймін. Ұлттық энциклопедияға орыс зерттеушілерінің еңбектеріне сүйеніп қате тұжырым жасағалдығын оқырмандардың есіне салмақпын.

Өтетілеу – Кетебайдың үлкен ұлы және әкесінің билік жолын ұстаған баласы. Өтетілеу Қарақалпақ, Бұхара, Қоқанд, Хиуа хандықтары арасындағы түрлі келісімдерге араласқан би. 1834 жылы Бұхараға сапар шеккен П.И.Демезон мен И.В.Виткевич “Записки о бухарском ханстве” атты еңбектерінде (жазбаларында) Өтетілеу би туралы сөздер бар. Негізгі мазмұны: “...1824 жылға дейін хиуалықтар қазақтарды жыл сайын тонап отырды, бірақ арнайы алым түрі жоқ болатын. Кейіннен тонаушылық шектен шыға бастайды. Сол тұста шөмекейліктер Хиуа ханына арнайы елші жіберіп, зекетті өздері апарып тұратын болып келісілген-ді. Бұл келісім 1832 жылға дейін созылады. Өтетілеу би 1832-1833 жылдарда Хиуа ханына жолығып, бұдан былай зекетті өздері келіп жинауын ұсынады. Осыны күтіп отырғандай Хиуа бектері Сырдария бойына еркін ене бастаған (86 бетте). Өтетілеу атында жер-су аттары бар. Өтетілеу шамамен 1789-1790 жылдары туып, 1860-1861 жылында өмірден озған. Атақты Балқы Базар Төребай биге арнаған көңілқосында:

...Өтетілеу, Сарытай,

Мөңке, Қылыш би өтті.

Бес Бозғылдың баласын,

Наһандай өрге сүйреген, – деп Базекең тегін айтпаса керек.

Ел жадында Өтетілеу бидің қыс айларында Арқада қайтыс болып, кейіннен Сырға әкелініп Ерсейтмембет әулиенің қасына жерленгені айтылады.

Пірәлі би Өтетілеуұлы – билікке 1850-1860 жылдарда араласа бастағанын ескерсек, өмірге 1810-1812 жылдары келіп, 1879-1880 жылдары бақилық сапарға аттанған. Пірәлі би Жаңадария мен Қызылқұмда көшіп жүрген ауылдастарының 900 жылқы, 300 түйесін тартып алып кеткен хиуалықтардың бегіне барып, тоналған малдардың қайтаруын талап етеді. Азулы бидің ұтқыр да өткір сөздеріне тоқталған хиуалықтар, барымталанған малдарын алдына салып беріпті.

Пірәлі мен Қожеке батырға қатысты ел әңгімелерінде хиуалықтармен болған бір ұрыста Мырзабайдың баласы Қожеке хиуалықтардың 7-8 адамын өлтіріп, алым-салық төлемей жібереді. Осыған кектенген Қожанияз бек бір жайлауда бөлек отырған Мырзабай қарияны әйелімен күштеп көшіртіп алдырады. Пірәлі би бұл оқиғаның соңы қанды қырғынға, бүліншілікке ұлыспауы үшін бекке барып тақымдасады. Әрі-бері тартыс сөзден кейін Пірәлінің артында Шөмекей елінің және батыр інісі Қожекенің тұрғанын ескерді ме? Бек Мырзабайды босатқан көрінеді. Жас Қожекенің сол ұрыстан кейін батырлығы елге жайылып, батыр атанған деседі.

Пірәлі би хақында ел аузында айтылып жүрген әңгімелер көп-ақ, ол туралы жазылып қалған деректер де жоқ емес. 1857 жылдың 8 мамырындағы Рысмұхамед бидің қазақ даласында орын алған көтерілістер жайлы Орынбор шекаралық комиссияға берген мәліметінде негізінен Жанқожа батыр бастаған көтерілістің жайы туралы болған. Онда Жанқожа батыр Шөмекей руының биі Пірәліге өтініш жасап Бұхараға жібергені айтылған. Сондай-ақ осы мәлімдемде Пірәлі би Бұхара әмірінен оқ-дәрі, астық сұрап барғанын және Пірәлі бидің Бұхарадан оралмағаны жазылған “Казахско-русские отношения в ХУІІІ-ХІХ веках”, Алматы, 1964, 424 бет. Осы кітаптың 458 бетінде, 1859 жылдың 17 қыркүйектегі Орынбор губерналық хатшысының Жанқожа Нұрмухамедов басқарған көтеріліс жайлы жазбасында; 1856 жылдан Ж.Нұрмухамедов Жаңадария бойында Заңғартөбе маңында өзінің жақындары 10 үй және сұлтан Бөрі бастаған 20 шаңырағы тұратынын және олардың Шөмекейдің көрнекті биі Пірәліге хат жазып, кеңеске қатысуын сұрағанын және 1858 жылы шөмекейлердің Қарасақал руының Дабыл биінің 500 жылқысын қайтару мәселесінде шешуді ойластырғаны құжатта анық көрсетілген. Жалпы деректерді саралап отырсақ көп нәрсеге көз жеткізесіз, 1860-1870 жылдарда осы аталықтан Қожекенің және Пірәлінің Алмас, Аман, Аманбай атты балаларының есімдері елге белгілі болады. Алмас пен Аман Жолай аталығынан шығып, көңілқосында:

...Беглігіңіз Рысымбеттен бері қарай,

Тапжылмай жеті атаға келіп тұрған, деп Алмас бидің Бекет аталығынан бері жеті атаға келгенінде хабардар ете еткен.

Жолай-Кетебай, Өтетілеу, Пірәлі билер хақында Балқы Базар, Дүр Оңғар, Шегебай Бектасұлы, Тұрмағамбет ақындардың жыр жинақтарымен қатар, Қазақстан ұлттық, Сыр елі энциклопедиялармен бірнеше жинақтарға енген.

Кетебай (би) бабамыздың бір баласы Таңат би болса, оның баласы Арғынбай батыр болған кісі. Арғынбай батыр жөнінде дастан жазған есімі шетелге белгілі жырау, ғалым, зерттеуші Алмас Алматов Арғынбай батыр дастанын жырлап келеді. Осы Арғынбайдан Төс туады, оның бір баласының

аты Ақмырза. Қарақ өңірінде Ақмырза 1881 жылы туып, 1930 жылы Қызыл әскерлердің қолынан қаза тапқан. Ол 11 жасында Бұхарадағы “Көкелташ медресесінде оқып, елге келіп, молдалықпен айналысады. 1928-1929 жылдардағы ірі байларды тәркілеу, мешіттерді жабуға қарсы шығып 1930 жылы Қарақ тауында Кеңес әскерлерімен ұрыста қаза болған. Ұрпақтарының біразы атылып, бірсыпырасы Ауғанға қашқан. Кезінде “Түрік иман” атты діни кітап та жазған кісі. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан бері Ақмырза ахунның ағайын-туыстары мен ұрпақтары Қазақстанға оралуда.

Жалпы Жолай-Кетебай және оның ұрпақтарының билік шешімдері, ел басқару ісінде өзгелерден оқ (бойы озық болғанға ұқсайды).

Дүр Онғар ақын: ...Түр екен тойханада іс басқарып,

Түбекбай, Аман, Алмас батыр досым, деп жырлаған. Пірәлінің үлкені Алмас, Аман ортаншы ұл екен. 1896 жылы болыс Алмас Пірәлиев 2 атымен өгізін ұрлаған Зарқұм Қуанышовты (бұл ұрылардың бастығы әрі би болған кісі) ауылына кіргізбей жіберіпті. Мұның өзі қарулы топтың басшысынан Алмас бидің қаймықпағанын, оның әділдікті сүйетінінен хабардар етеді. (бұл дерек Қазақстан мемлекеттің мұрағатының 213 қорында сақталған).

Кетебай және оның ұрпақтарында аумалы-төкпелі жылдарда көптеген құнды дүниелер жоғалып, немесе қолды болыпты. Дегенмен Кетебай бидің 1798-1800 жылдары жасалған жеке мөрі, оның баласы Өтетілеудің 1830-1839 жылдардағы және Пірәли бидің 1857-1860 жылдарда жасатқан жеке мөрлерінің түп нұсқасы Аман ұрпағының қолында сақталған. Жақында Аман биден қалған мұраны Ақылбек Шәрібекұлы Мәртсадықов ҚР Орталық Мемлекеттік музейіне тапсырды.

Бүгінгі күндері Өзбекстан мен Қарақалпақстаннан Теміртау өңірінен көшіп келген Кетебай бидің ұрпақтары бабаларының туғанына 265-270 жыл толғанына орай қауымдасып, үлкен ас бермекші. Мен де өз тарапымнан елдің елдігін жасамақ азаматтардың істеріне сәттілік тілеймін.

Тынышбек ДАЙРАБАЙ, зерттеуші, ғалым